

UDVIKLINGEN AF DEN MARXSKE KRISETEORI*

Makoto Itoh

I. To typer af kriseteori

Marx's kriseteori i »Kapitalen« udgør et knudepunkt i hans systematiske kritik af den klassiske økonomi, hvor det kapitalistiske økonomiske system betragtes som den endelige naturlige organisering af det menneskelige samfund. I modsætning til den klassiske skole behandler Marx's teori lovmæssighederne for den kapitalistiske produktionsmåde med dens historiske former og mekanismer på en videnskabelig måde. Uden en sådan systematisk teori kan vi ikke klargøre den logiske nødvendighed af de cykliske kriser, som afslører kapitalismens modsigelsesfulde natur i alle dens komplekse relationer.

Når man beskæftiger sig med disse komplekse fænomener er abstraktionsniveauet og dets empiriske basis særlig vigtigt. Kriseteorien i »Kapitalen« blev udviklet for at bevise uundgåeligheden af cykliske kriser på et grundlæggende principielt niveau. Og den blev skabt med empiriske basis i de mest typiske cykliske kriser i midten af det 19. århundrede, det mest ideelle historiske grundlag for at foretage en abstrakt bestemmelse af krisens væsen.

Hvis vi som grundlag for abstraktionerne ikke for at bevise den simple mulighed, men den logiske nødvendighed af cykliske kriser, inddrager krisernes sam-

* Oversættelse af: Makoto Itoh: The Formation of Marx's Theory of Crisis, i: Bulletin of the Conference of Socialist Economist, February 1975 (Vol. IV 1).

lede historie, indbefattet de uudviklede kriser i den merkantilistiske periode, vil vi kun opdage enten alt for forskellige konkrete faktorer (ofte ikke kun økonomiske faktorer, men f.eks. krige), som påvirker krisernes forløb og faser eller alt for abstrakte fælles faktorer. Her er Professor Uno's systematiske skelnen mellem forskningsniveauer i den marxske økonomi mellem principper, fase-teori og analyse væsentlig. Undersøgelse af de historiske forandringer i de økonomiske krisers rolle og faser igennem kapitalismens verdenshistorie, som omfatter tre stadier, nemlig merkantilisme, liberalisme og imperialism, burde snarere foretages på et andet og højere forskningsniveau som fase-teorien end den politiske økonomis grundprincipper, som vi ser dem i »Kapitalen«'s teoretiske system. Jo mere sikkert krisens princip bliver, desto mere bestemt kan fase-teorien om kriserne gøres, og desto mere sikkert kan den nuværende kapitalismes kritiske situation endvidere analyseres. Selv i vor tid må vi anerkende betydningen af Marx' kriseteori, der er abstraheret fra de typiske cykliske kriser i midten af det 19. århundrede som de kapitalistiske krisers princip.

Marx's kriseteori er imidlertid ikke komplet. Den indeholder mere præcist to typer af teori, som ikke uden besvær kan gøres overensstemmende med hinanden. Lad os kort og godt kalde dem »overakkumulationsteorien« og »overproduktionsteorien«.

For eksempel forsøger Marx i del 3 af kapitel 15 i tredje bind af »Kapitalen« at vise, at »et stærkt og pludseligt fald i den almene profitrate« på grund af »absolut overproduktion af kapital« »i forhold til den arbejdende befolkning« (K. III. S. 262, p. 331)¹ frembringer cykliske kriser. I denne sammenhæng betragtes tilstedeværelsen af et vareoverskud på markedet og vanskelighederne med at realisere merværdien som et resultat af den faldende profitrate som skyldes overakkumulation af kapital.² Marx's forsøg på i »Kapitalen« at udvikle teorien om den industrielle cyklus med dette udgangspunkt kan også ses i hans teori om kapitalakkumulationen i første bind (K.I, s. 641-49, 661, p. 864-76, 890 - 91) og i hans kreditteori i tredje bind (K. III, s. 529-30, p. 673-74). »Betingelserne for

1. I denne artikel citeres følgende værker: »Das Kapital«, Marx Engels Werke (MEW), 23-25, »Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie«, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt, »Theorien über den Mehrwert«, MEW 26.1. og 26.2. Ved oversættelsen er anvendt den danske Rhodos-udgave af »Kapitalen« samt Modtryk - Kurasjes oversættelse af »Grundrids«. Hvor teksterne ikke er udkommet på dansk er oversættelsen foretaget efter den tyske MEW. Sideangivelsen: *s* henfører til den tyske udgave, hvorimod *p* henviser til de omtalte danske oversættelser. (Overs. anm.)
2. P. M. Sweezy kalder denne type teori for »Kriser, som er ledsaget af profitratens faldende tendens« i hans »*Theory of Capitalist Development* (1942). Som jeg senere vil komme ind på bør denne teori udvikles temmelig uafhængig af »loven om profitratens faldende tendens«. Sweezys betegnelse synes her at være vildledende. Hans behandling af denne teori forbliver imidlertid (sammen med Professor Kouzo Unos og hans efterfølgeres studier i Japan) en af de sjældne fremstillinger i den Marxske kriseteoris histories. Jeg vil også foreslå at det navn Sweezy giver den anden teoritpe - »realiseringskrise« - forandres for at tydeliggøre modsætningen til denne teori.

den umiddelbare udbytning og dens realisation er ikke identiske... Den første er kun begrænset af samfundets produktionskapacitet, den anden af proportionaliteten mellem de forskellige produktionsgrene og af samfundets konsumtionskraft«. I takt med den voksende produktion af merværdi« forstærkes... modsigelsen mellem de betingelser, hvorunder denne merværdi produceres, og de betingelser, hvorunder den realiseres.« (K. III, s. 254-55, p. 322-323).

Også i kapitel 30 i bind III understreger Marx at »misforholdet mellem produktionens forskellige grene« og »massernes armod og konsumtionsbegrænsning« overfor udviklingen af produktivkræfterne er den egentlige årsag til kriserne (K. III, s. 501, p. 636-37). På disse steder mener han at kriserne opstår på grund af en overproduktion af varer i forhold til efterspørgslen, hvilket skyldes enten disproportionaliteten mellem produktionsgrenene eller massernes begrænsede konsumtion. Overakkumulationen af kapital og profitratens fald betragtes som resultater af denne proces.

Det er unødvendigt at påpege, at såvel kapital som varer generelt bliver overskydende i kriseperioder. Men det er vigtigt at udskille hvilken af dem, der er den grundlæggende årsag til de økonomiske kriser. Overakkumulationsteorien og overproduktionsteorien står logisk set i modsætning til hinanden på dette punkt. Det er ikke muligt at opretholde begge teorier, hvis man søger at vise den logiske nødvendighed af økonomiske kriser i den politiske økonomis principper.

Hvorfor eksisterer disse to modstridende teorier ved siden af hinanden i »Kapitalen«? I hvilken retning og hvordan skal Marx's kriseteori udbygges? Jeg vil forsøge at besvare disse spørgsmål ved at se tilbage på udviklingen af Marx's kriseteori fra »Grundrids« til »Kapitalen«.

II. Kriseteorien i »Grundrids«

I »Kapitlet om kapitalen« i »Grundrids«, som er det første manuskript til »Kapitalen« fra 1857-58, viser Marx sine teoretiske studier af kriserne, især i begyndelsen af del II »Kapitalens cirkulationsproces« og i forbindelse med profitteorien i del III, »Kapitalen som frugtbringende«.

I begyndelsen af del II af »Grundrids« behandler Marx varesalgprocessen, dvs. $V'-P'$, som en vigtig begrænsning af kapitalens bevægelser i modsætning til fremstillingen i andet bind af »Kapitalen«. Et eksempel:

»Det glemmes, at - som *Malthus* siger - »hele eksistensen af en profit på en eller anden vare forudsætter en efterspørgsel, der er ydre i forhold til den arbejder, som har produceret den« og derfor kan arbejderens egen efterspørgsel aldrig være en adækvat efterspørgsel. Da én produktion sætter den anden i bevægelse og derfor skaffer sig konsumenter i den fremmede kapitalers arbejdere, så fremtræder for enhver kapital arbejderklassens efterspørgsel, der selv er sat gennem produktionen, som »adækvat ef-

terspørgsel«. Denne gennem produktionen selv satte efterspørgsel driver på den ene side produktionen ud over den *proportion*, hvori den skulle producere i relation til arbejderne; (den) må drive den ud over denne (proportion); på den anden side: hvis efterspørgselen, *der er ydre i forhold til arbejderen selv*, forsvinder eller skrumper sammen, så indtræder sammenbruddet.« (Gr. s. 323, p. 303)³

Marx forudsætter her at kapitalistisk vareproduktion i sin helhed nødvendigvis må overstige de rette proportioner i forhold til konsumenternes efterspørgsel og understreger at »det endelige produkt finder sin grænse ved det umiddelbare og endelige konsum.« (Gr. s. 323, p. 304). Det bør bemærkes at Marx endnu ikke klart diskuterer den logiske nødvendighed af kriser i cyklisk form. Han fastholder i »Grundrids« snarere, at de økonomiske kriser næsten er det samme som eller direkte leder til den kapitalistiske produktionsmådes endelige sammenbrug, hvilket han baserer på overproduktions/underkonsumtionsteorien.

Øjensynlig forsøger Marx her at efterfølge og udvikle Sismondis og Malthus' kriseteori, som stod i modsætning til Ricardos klassiske teori. Marx stiller Sismondi overfor Ricardo på følgende måde:

»De økonomer, der som Ricardo opfatter produktionen som umiddelbart identisk med kapitalens selvværdigøning... - de har derfor fattet kapitalens positive væsen rigtigere og dybere end de (økonomer), der som Sismondi betoner skrankerne for konsumtionen og for den forhåndenværende kreds af mod-værdier, omend den sidste dybere har begrebet bornertheden og den negative ensidighed ved den på kapitalen baserede produktion. Den første (gruppe af økonomer) mere dens universelle tendens, den anden (gruppe dens) særegne indskrænkethed.« (Gr. s. 314, p. 295).

Det er korrekt at Malthus og Sismondi forsøgte at vise uundgæeligheden af almindelig overproduktion, og derfor den kapitalistiske produktionsmådes særlige indskrænkethed, hvorimod økonomer som Ricardo ensidigt betonede tilpasningen mellem udbud og efterspørgsel på basis af værdiloven, idet de benægtede muligheden af en generel overproduktion af varer. Ifølge den klassiske økonomis arbejdsværdilov bliver værdien af den årlige vareproduktion totalt set altid identisk med reventerne, dvs. lønnen, profitten og renten, som er nødvendige til at købe den, fordi begge er bestemt at det totale kvantum samfundsmæssigt arbejde pr. år. En udvidelse af den kapitalistiske produktions omfang udvider både udbuddet og efterspørgslen efter varer værdimæssigt helt tilsvarende. Sismondi og Malthus gik imod denne teori ved i virkeligheden at kaste arbejdsværditeorien over bord, idet de hævdede, at de forskellige former for reventer udsprang uafhængigt af kapital, arbejde eller jord, og ud fra dette synspunkt stillede de spørgsmålstegn ved antagelsen om, at summen af disse reventer skulle være tilstrækkelig til at købe det totale udbud af det årlige arbejdsprodukt. Her bliver det sociale forhold mellem produktion og konsumtion, eller udbud og efterspørgsel adskilt fra deres indre sammenhæng med det samfundsmæssige arbejde, og kun deres ydre ligevægt på cirkulationens overflade betvivles.

3. Denne forkortelse henviser herefter til sider i Karl Marx, »Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie«, 1953, og den danske oversættelse fra Grundrids, 1975.

Ud fra dette synspunkt sagde Malthus, »Hvis produktionen er meget større end konsumtionen, så må akkumulations- og produktionsmotivet forsvinde på grund af et ønske om effektiv efterspørgsel hos dem som er i besiddelse af de væsentlige købemidler«⁴ og han fastholdt at denne vanskelighed kunne overvindes ved hjælp af bl.a. jordejernes uproduktive efterspørgsel.⁵ Sismondi forfægtede en underkonsumtionsteori på et lidt tidligere tidspunkt og på en noget mere skarp måde end Malthus. Hos ham forårsager kapitalakkumulationen på den ene side en formindskelse af konsumefterspørgslen på grund af, at både arbejdere (og bønder) erstattes af maskiner i forbindelse med produktionens centralisering. På den anden side forårsager den også en voksende mængde varer uden hensyn til efterspørgselsniveauet.⁶ Som følge deraf må »overfloden af produktion, som overstiger konsumtionen«⁷ indtræffe.⁸

For at klargøre den kapitalistiske produktionsmådes bornerthed og uundgåeligheden af en almindelig overproduktion, hvilket blev ignoreret af de klassiske økonomer, fremhæver Marx, idet han følger Malthus' og Sismondis linie op, de realiseringsvanskeligheder, som skyldes den indskrænkede konsumefterspørgsel. Hans hensigt var at tilegne sig og udvikle både den klassiske skoles arbejdsværditeori og kriseteorien hos den antikklassiske (eller modklassiske) skole for at kritisere den foreskrevne harmoni hos den førstnævnte.

På dette sted synes hans underkonsumtionsteori om krisen i »Grundrids« at mangle det indre forhold til arbejdsværdiloven, kapitalens grundlæggende lov for at opretholde den samfundsmæssige reproduktion under varerelationerne. I modsætning til Sismondi og Malthus opgiver Marx imidlertid ikke arbejdsværditeorien, men forsøger at udvikle den systematisk som kapitalens bevægelseslov i dens historiske former, idet han kritiserer begrænsningerne i den klassiske værditeori. Derfor når han også frem til at kritisere overproduktions/underkonsumtionsteorien på den ene side for så vidt som den er i modstrid med kapitalens bevægelseslove, baseret på værdiloven.

For eksempel siger Marx i sin kritik af Proudon, at det er overfladisk at udlede nødvendigheden af overproduktion af det faktum at »arbejderen ikke kan tilbagekøbe sit produkt« (Gr. s. 326, p. 306). Og han fortsætter med at overveje de indre relationer mellem forskellige sektorer, som producerer hhv. råmaterialer, maskiner, arbejdernes livsforhold og luksusprodukter. I dette udviklede forsøg på at konstruere et reproduktionsskema viser han, hvorledes vareproduktet fra hver sektor kan købes og konsumeres som enten konstant kapital (hvilket klassikerne har en tendens til at forbigå), variabel kapital eller merværdi. Når det indre forhold mellem produktionen og

4. T. R. Malthus, »Principles of Political Economy«, 2. ed. 1836, p. 7.

5. *ibid.*, pp 398 - 413.

6. Simonde de Sismondi, »Nouveaux Principes d'économie politique« 1819, Tome 1, pp. 319 - 20, 33.

7. *Ibid.*, p. 338.

8. Se også E. von Bergmann, »Geschichte der Nationalökonomischen Krisentheorien«. 1895, for detaljer om Malthus og Sismondis kriseteorier.

konsumtionen af vareproduktet i kapitalens bevægelser således betragtes på grundlag af værdiloven, bliver det klart, at produktionsudvidelsen under kapitalismen ikke kun frembringer en større forbrugsefterspørgsel hos arbejderne, men også en vækst i behovet for produktionsmidler. Dette stiller spørgsmålstejn ved hans tidligere forestilling om, at en almindelig overproduktion forekommer fordi »det endelige produkt finder sin grænse ved det umiddelbare og endelige konsum.« Således ender Marx sin diskussion her, idet han antyder at det centrale ikke er den blotte balance mellem produktion og konsumtion, men snarere dennes begrænsning af kapitalens værdiøgningsproces. Dette sker på følgende måde:

»...almen overproduktion fandt ikke sted, fordi der relativt var produceret for lidt af de varer, som arbejderne skal konsumere, eller for lidt af de varer, som /kapitalisterne skal konsumere, men fordi der var produceret for meget af begge - ikke for meget for konsumet, men derimod for at fastholde det rigtige forhold mellem konsum og værdiøgning; for meget for værdiøgningen.« (Gr. s. 346-47, p. 325).

Men hvad betyder så »for meget produktion for værdiøgningen«? Dette problem præsenteres endnu ikke i »Grundrids«. Imidlertid finder vi en anden slags forsøgsvis tilgang til krisens logiske nødvendighed i del III af »Kapitlet om kapitalen«. Nemlig et forsøg på at konstruere en kriseteori i forhold til loven om profitratens faldende tendens.

I profitteorien i »Grundrids« mangler teorien om produktionspriserne stadig. Den udtrykker simpelthen profitbegrebet og profiratebegrebet som forholdet mellem den totale samfundsmæssige merværdi og kapitalens samlede værdi, og går så direkte videre til teorien om profitratens faldende tendens:

»Når den samme merværdi, dvs. det samme forhold mellem merarbejde og nødvendigt arbejde er forudsat, afhænger profitraten altså af forholdet mellem den del af kapitalen, som udveksles med levende arbejde og den del, som eksisterer i form af råmaterialer og produktionsmidler. Jo mindre den del bliver, som udveksles med levende arbejde, desto mindre bliver profitraten«. Og produktivitetsudviklingen i forbindelse med kapitalakkumulationen »udtrykker sig som en mindre del af kapitalen, der udveksles med levende arbejde, i forhold den del af kapitalen, som eksisterer som konstant værdi«. (Gr. s. 633).

På grundlag af dette begreb om profitratens faldende tendens, fortsætter Marx sin diskussion på følgende måde: - »Idet den frembringer profitratens faldende tendens, ... bliver udviklingen af produktivkræfterne ud over et bestemt punkt til en skranke for kapitalen; kapitalforholdet bliver altså en skranke for udviklingen af arbejdets produktivkraft ... I skærende modsigelser, kriser, kramper udtrykker den tiltagende uforenelighed mellem samfundets produktive udvikling og dets hidtidige produktionsforhold.« (Gr. s. 635, se også s. 636).

Her adskiller Marx's diskussion sig fra Ricardos teori om profitratens faldende tendens. Ricardo troede, at »med samfundets udvikling har arbejdets naturlige pris altid en tendens til at stige«⁹, idet han forudsatte, at kornpriserne

9. D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy and Taxation*, Camb. Univ. Press, 1951, p. 93.

havde en tendens til at stige på grund af jordens mindskende frugtbarhed, og at det så ville være »profitratens naturlige tendens at falde«. ¹⁰ Imod dette forsøger Marx at vise, at det ikke er en naturlig faktor som frugtbarheden, der ligger udenfor kapitalen, men de voksende produktivkræfter indenfor selve kapitalen, som er årsag til profitratens faldende tendens. Sammen med hans opdagelse af principperne for reproduktionen af den konstante kapital, som den klassiske skole havde forbisat, var dette en teoretisk præstation.

Tilbage står dog det fundamentale spørgsmål, om denne profitratens faldende tendens, som skyldes kapitalens stigende sammensætning, virkelig frembringer kriser, når den går ud over »et særligt punkt«. Det er først og fremmest vanskeligt at forklare krisernes cykliske natur umiddelbart ud fra dette, da det ikke er en cyklisk, men derimod en langsigtet bevægelsestendens. Endvidere indebærer denne tendentielt faldende profitrate ikke nødvendigvis en afgørende hindring for kapitalakkumuleringen. For denne tendentielt faldende profitrate, som skyldes kapitalens stigende sammensætning, kan forekomme selvom merværdiens absolutte mængde vokser. Alt afhængig af produktionen af relativ merværdi kan den absolutte mængde merværdi blive ved med at vokse, og kapitalakkumuleringen kan også fortsætte, omend i mindre hastig takt. ¹¹ På dette punkt adskiller Marx's teori om profitratens faldende tendens sig klart fra Ricardos teori, som indeholder en formel nødvendighed af en absolut formindskelse af profitmassen, omend den er baseret på en forkert forudsætning om umuligheden af en

10. Op. cit., p. 120.

11. Efter min mening var Marx fra begyndelsen klar over, at loven om profitratens tendens til fald, på basis af kapitalens stigende sammensætning, hører sammen med produktionen af relativ merværdi. Imidlertid fortsætter Marx sin diskussion, idet han omhyggeligt undersøger det skiftende forhold »mellem den del af kapitalen, som udveksles med levende arbejde, og den del, som eksisterer i form af konstant kapital«. (Se også »Kapitalen«, III, kap. 13). Samtidig må vi bemærke, at han ikke regner produktionen af »relativ merværdi« som en »modvirkende faktor« (kun produktionen af den absolutte merværdi behandles som »stigende udbytningsintensitet«) i kap. 14, i modsætning til »Loven som sådan« i kap. 13 i »Kapitalens« tredje bind. Dette skyldes, at han allerede tog hensyn til denne faktor i udviklingen af »Loven som sådan« i kap. 13. Som Marx siger, vil et bestemt antal levende arbejdere efterhånden bruge mere og mere dødt arbejde, oplagret i form af produktionsmidler, dvs. konstant kapital (c), i takt med kapitalens stigende organiske sammensætning. Et bestemt antal levende arbejdere skaber med en given længde og intensitet på arbejdsdagen årligt det samme værdiprodukt, indbefattet såvel merværdien (m) som den genskabte variable kapital (v). Derfor kan vi teoretisk erkende, at forholdet (m+v) falder absolut i takt med den stigende sammensætning af kapitalen, uafhængig af forandringerne eller stigningen i merværdiraten, dvs. $m' = m$. Faldet i forholdet (m+v) vil gå mod uendeligt når kapitalens organiske sammensætning går mod uendeligt i den langsigtede akkumulationsproces. Den almene profitrate $p' = (m)$, som den formuleres af Marx, er helt klart altid mindre end forholdet (m+v). Derfor må p' have en tendens til at falde selv med en stigende merværdirate, da forholdet (m+v) falder uendeligt i det lange løb. Jeg er enig med R. L. Meeks diskussion af dette forhold, og hans fortolkning af Marx's udlægning af denne lov i hans »Economics and Ideology and other Essays«, 1967, pp 131-35. Min position er således at Marx's lov om profitratens faldende tendens kan bevises, men at denne lov ikke kan bruges direkte til at bevise den logiske nødvendighed af økonomiske kriser af cyklisk natur, som det er blevet diskuteret ovenfor.

produktivitetsstigning i landbruget. Hvis processen med profitrats tendentielle fald indbefatter lejlighedsvis, pludselige og kraftige formindskelser af profitraten, som forårsager de cykliske kriser, bør vi præcisere, hvorfor disse nødvendigvis må opstå. Vi kan bemærke at Marx's overakkumulationskriseteori endnu langt fra er fuldstændig i »Grundrids«.

III. Kriseteorien i »Theorien über den Mehrwert«.

Theorien über den Mehrwert er hovedsagelig en udgivelse af numrene 6, 15, 18 og delvis nr. 21 og 22 af de 23 noteshefter som blev skrevet mellem 1861 - 63 som det andet manuskript til »Kapitalen«. På flere måder viser det udviklingen i Marx's teoretiske forskning fra »Grundrids« til »Kapitalen«. Hvad angår kriseteorien, så er diskussionen af denne koncentreret i kapitel XVII i del II, »Ricardos akkumulationsteori. Kritik af denne (Udvikling af kriserne ud af kapitalens grundform).«

Marx's diskussion lægger som i »Grundrids« stadig hovedvægten på overproduktionsteorien. Eksempelvis skriver han »Kapitalens blotte (umiddelbare) *produktionsproces* kan i sig selv intet nyt tilføje« om krisens årsag. Thi problemet om realiseringen, som forårsager kriser »kan først fremtræde i *cirkulationsprocessen*, som i sig selv samtidig (er) *reproduktionsproces*.« (Theorien, 2, s. 513)¹² Den viser udvikling af »krisens mulighed, som blev åbenbar i varens simple metamorfoser.« og som fik sit »indhold« eller »grundlag« gennem kapitalens bevægelser. (Theorien, 2, s. 508-11).

Marx fastholder delvis her en underkonsumtionsindfaldsvinkel til forklaringen på krisens nødvendighed, idet han skriver: »Overproduktionen opstår netop på grund af, at folkets masser aldrig kan konsumere mere end den gennemsnitlige mængde livsforbrødenheder, at deres konsumtion altså ikke vokser i takt med arbejdets produktivitet.« (Theorien, 2, s. 469). Han lægger imidlertid mere vægt på en slags disproportionalitetskriseteori, svarende til hans undersøgelser af de intersektorale forhold blandt kapitalerne.

I sin kritik af Ricardo, som benægter muligheden af almindelig overproduktion af varer selv om han anerkender muligheden af delvis overproduktion, siger Marx: »For at en krise (altså også overproduktionen) skal blive almen, er det tilstrækkeligt at den rammer de vigtigste handelsartikler.« (Theorien, 2, s. 506). Og idet han fremhæver, at hvis der fandtes en overproduktion af bomuldsklæde, ville det ikke kun berøre arbejderne i denne

12. K. Marx, »Theorien über den Mehrwert«, del 2, i Marx Engels Werke, bind 26.2, 1967.

sektor, men også spindere, bomuldsdyrkere, ingeniører, jern- og kulproducenter, fortsætter Marx:

»Hvis det nu ikke kun er indenfor bomuld, men også indenfor lærred, silke og uld, at der har fundet en overproduktion sted, så forstår man, hvorledes en overproduktion af disse få, men væsentlige artikler fremkalder en mere eller mindre almen (*relativ*) overproduktion på hele markedet«. (Theorien, 2, s. 523-24). »Da kapitalismen imidlertid kun kan give sig selv frie tøjler i visse sfærer under bestemte omstændigheder, så ville en kapitalistisk produktion overhovedet ikke være mulig, hvis den skulle udvikle sig *samtidigt og ligeligt* i alle sfærer. Fordi overproduktionen er absolut i disse sfærer, er den også relativ i de sfærer, hvor der ikke har fundet nogen overproduktion sted.« (Theorien, 2, s. 532).

Således hævder Marx her, at den disproportionale og delvise overproduktion, som ifølge Ricardo altid må udlignes gennem kapitalens bevægelser, nødvendigvis fører til almen overproduktion og krise gennem påvirkning mellem sektorerne, hvis den indtræffer for de vigtigste varers vedkommende. Marx's overproduktions-kriseteori bliver mere nuanceret ved tilføjelsen af dette disproportionalitetssynspunkt til det hidtidige underkonsumtionssynspunkt.

Selvom Marx stadig lægger vægt på realiseringsvanskelighederne i cirkulationsprocessen udenfor den umiddelbare produktionsproces, betragter han nu også cirkulationsprocessen som en del af kapitalens reproduktionsproces, indbefattet forholdet mellem forskellige produktionsbrancher. Dette tyder på, at han her forsøger at finde den kapitalistiske produktions vanskeligheder, som de udspringer af kapitalens egen reproduktionsproces. Samtidig betragter han ikke længere kriserne ensidigt som værende en modsætning til eller en ophævelse af værdiloven eller af kapitalens bevægelseslove. Han antyder ikke alene, at kriserne opstår ud fra et sammenbrud i kapitalernes udligningsproces, baseret på værdiloven, men også at »krisen selv kan være en form for udligning«. (Theorien, 2, s. 522). Her er kriseteorien ved at blive adskilt fra den såkaldte sammenbrudsteori og udviklet som reproduktionens eller akkumulationsteoriens konkrete form.

Samtidig med at kapitalakkumulationsprocessen uophørligt forårsager anar-kiske disproportionaliteter i fordelingen af mængden af arbejde mellem de forskellige produktionsbrancher, kan den imidlertid sædvanligvis udligne denne disproportionalitet gennem konkurrencen med kreditsystemer blandt kapitalerne i takt med markedsprisernes bevægelser. Dette viser værdilovens konkrete regulering af den almindelige kapitalakkumulationsproces.¹³ Selvom kapitalismens

13. Justeringen af investeringerne blandt forskellige sektorer så de passer til markedsprisernes fluktuationer viser ikke kun den konkrete regulering af værdiloven, men sætter den også igennem. Værdiloven betyder grundlæggende reguleringen af vareværdierne ved hjælp af det samfundsmæssigt nødvendige arbejde, som medgår til produktionen af dem. Imidlertid kan denne regulering af værdierne ved hjælp af arbejdstiden ikke opretholdes uden en tilpasning af fordelingen af den arbejdskraft, som er nødvendig til at opretholde den samfundsmæssige reproduktion på tværs af forskellige produktionsgrene. Konkurrencemæssige bevægelser i investeringerne, som følger markedsprisernes og profitratens svingninger, danner, samtidig med at de forårsager en uophørlig uligevægt i fordelingen af arbejdskraft, de konkrete mekanismer, der tilpasser fordelingen af

anarkiske natur tages for givet, er det derfor stadig vanskeligt at forklare hvorfor alvorlige disproportionaliteter, som indbefatter en overproduktion af de »vigtigste artikler« og som er tilstrækkelige til at forårsage en almen krise, nødvendigvis må indtræffe og endvidere i cyklisk form. Det forekommer usandsynligt at sådanne alvorlige disproportionaliteter skulle indtræffe uden fremkomsten af en eller anden usædvanlig særlig vanskelighed indenfor kapitalakkumulationsprocessen i sin helhed. Hvordan kan så en sådan usædvanlig vanskelighed indtræffe, som ikke kan overvindes på anden måde end gennem en dyb krise?

Overakkumulationsteorien kunne give et svar. Men i »Theorien über den Mehrwert« er denne type teori næsten ikke udviklet. Marx rejser imidlertid følgende problem, som hænger sammen med dette forhold.

Ricardo benægtede muligheden af en almen overproduktion af varer, ikke udelukkende fordi han akcepterede Says teori om udbud og efterspørgsel, men på grund af hans opfattelse af, at en overakkumulation af kapital kun kunne indtræffe i en alt for fjern fremtid eller i en alt for tilfældig og specifik situation til at den kunne behandles principielt. Omend dette synspunkt på en måde var logisk konsistent, svarede det helt klart ikke til kapitalismens reale udvikling efter Ricardos tid. Ikke desto mindre fortsatte hans efterfølgere på en inkonsistent måde både at benægte muligheden af en almen overproduktion af varer, og at forklare de cykliske kriser ud fra et overskud af kapital.

»Hvad ville Ric(ardo) så have sagt til hans efterfølgeres stupiditet, som fornægter overproduktionen i en form (som en almen overflod af varer på markedet) og som ikke kun indrømmer den, men gør den til et væsentligt punkt i deres doktriner i en anden form som overproduktion af kapital, plethora af kapital, overflod af kapital?« (Theorien, 2, s. 497). Det må gøres klart at kriserne indeholder begge former for overproduktion. »Der bliver altså kun det spørgsmål tilbage, hvordan de to former for overproduktion forholder begge former for overproduktion. »Der bliver altså kun det spørgsmål tilbage, hvordan de to former for overproduktion forholder sig til hinanden? ... Spørgsmålet er altså: hvad er plethora af kapital, og hvorved adskiller denne sig fra overproduktion?« (Theorien, 2, s. 498).

Marx undersøger stadig ikke dette vigtige spørgsmål, som han stiller i »Theorien über den Mehrwert«. Han går over til at diskutere overproduktionsteorien som vi har set det. Spørgsmålet om hvad overproduktionen eller plethoraen af kapital er, står således stadig ubesvaret tilbage.

Marx's teoretiske undersøgelser før og i »Theorien über den Mehrwert« synes på to måder at mangle grundlaget for et svar på spørgsmålet. På den ene side er en teoretisk behandling af kreditsystemets funktion klart nødvendig for at klargøre forskellen og forholdet mellem overproduktionen af kapital og plethoraen af kapital, hvor den sidste er »et udtryk, som hele tiden kun

arbejdskraft på basis af værdiloven. Denne konkrete regulering af varepriserne ved hjælp af den kapitalistiske værdilov forudsætter endvidere at det samfundsmæssige produktionsforhold mellem kapital og lønarbejde reguleres på grundlag af værdiloven for varen arbejdskraft. Derfor må vi teoretisk anerkende og videreudvikle værdiloven som den grundlæggende lov for hele den kapitalistiske produktionsmådes bevægelser.

bliver brugt om den rentebærende, dvs. pengekapitalen«. (K. III s. 493, p. 627). Marx bemærkede fra begyndelsen kreditsystemets vigtige rolle i kapitalismens udvikling, og fremhævede allerede i »Grundrids«, at kapitalens tendens til at formindske cirkulationstiden »er kredittens og (andre af) kapitalens kreditindretningers grundbestemmelse«. (Gr. s. 552, p. 509). Også et andet sted i »Grundrids« fremhæver han: »i en almen overproduktionskrise er modsigelsen ikke en modsigelse mellem de forskellige arter af den produktive kapital, men derimod mellem den industrielle og den udlånelige kapital - mellem kapitalen, således som den direkte er involveret i produktionsprocessen, og således som den fremtræder uden for samme (relativt) selvstændigt som penge.« (Gr. s. 316, p. 297). Ligesom hans udvikling af disproportionalitetsteorien, kommer han så i »Theorien über den Mehrwert« frem til at hellige sig det faktum at en kædereaktion af betalingsudygtighed blandt kapitalisterne, som er indbyrdes forbundet af den kommercielle kredit, formidler krisens udbrud. (Theorien, 2, s. 512). Marx's renteteori, som den er udviklet indtil »Theorien über den Mehrwert« indeholder imidlertid endnu ikke en systematisk undersøgelse af kreditmekanismerne, men udvikler kun den rentebærende kapitalens abstrakte form, idet der udover de industrielle kapitalister er forudsat pengekapitalister. Ifølge de oprindelige planer¹⁴ var det for Marx en tvingende nødvendighed at udvide analysen afgørende ud over »kapitalen i almenhed« for at klargøre kapitalens bevægelser i den industrielle cyklus, formidlet over kreditsystemet.

På den anden side var en korrekt teori om den kapitalistiske befolkningslov under akkumulationsprocessen også en tvingende nødvendighed for at kunne præcisere forestillingen om overproduktion af kapital i forhold til den arbejdende befolkning som vi har set det i »Kapitalen«. Marx forberedte en sådan teori i kapitel XVIII i »Theorien über den Mehrwert«, idet han understregede at »med kapitalens akkumulation indtræffer der en forandring i dens organiske sammensætning og den konstante del af denne vokser i hurtigere takt end den variable.« (Theorien, 2, s. 564) og at »Maskineriet skaber stedse en relativ overbefolkning, en reservearmé af arbejdere«. (Theorien, 2, s. 556). I modsætning til i »Kapitalen« overser Marx imidlertid næsten de cykliske forandringer i dannelsen og opbygningen af den relative overskudsbefolkning her, idet han udelukkende lægger vægt på det første forhold. Hans studier af den

14. Den oprindelige plan for Marx's arbejde, som blev udarbejdet i slutningen af 1850'erne da han skrev »Grundrids«, bestod af seks hoveddele, dvs. kapitalen, jordejendommen, lønarbejdet, staten, udenrigshandelen og verdensmarkedet. Kapitalens første del var endvidere delt i fire kapitler: (a) kapital i almenhed, (b) konkurrencen, (c) kreditten, (d) aktiekapitalen. Det teoretiske system i »Grundrids« var i denne plan stadig klart afgrænset indenfor rammerne af »Kapital i almenhed«. Imidlertid diskuteres forholdet mellem denne oprindelige plan og »Kapitalens« teoretiske systematik. Jeg vil i et vist omfang behandle dette såkaldte planproblem i et andet essay, som er under forberedelse, hvor jeg også vil forklare vores forståelse af den metodologiske nødvendighed af at dele de Marxske analyseniveauer i princip, fase-teori og analyse i relation til planproblemet.

kapitalistiske befolkningslov var således for udviklet til på dette punkt at understøtte en overvejelse af teorien om overakkumulationskrisen.

IV. Færdiggørelsen af kriseteorien i »Kapitalen«

Overakkumulationsteorien i »Kapitalen«, som klargør hvad »overproduktion af kapital« er i relation til den arbejdende befolkning, er af største betydning. Den giver ikke kun et korrekt svar på spørgsmålet om »hvad overfloden eller plethoraen af kapital er fra »Theorien über den Mehrwert«, men udgør i virkeligheden en ny kriseteori, som er helt specifik for »Kapitalen«.¹⁵ Selvom det i tredje del af bind III stadig fremstilles som om det er en diskussion »under den ekstreme forudsætning, som her blev opstillet« (K. III, s. 265, p. 336), er det på ingen måde en tilfældig idé, men derimod et logisk resultat af den teoretiske udvikling af Marx's forskning fra »Theorien« til »Kapitalen«. Thi den hænger sammen med og forudsætter på den ene side undersøgelsen af kreditsystemet i femte del af bind III, hvor distinktionen og forholdet mellem overproduktion af kapital og plethora af kapital bliver fremhævet, og på den anden side udviklingen af den kapitalistiske befolkningslov i syvende del af bind I, hvor den cykliske opslugning i dannelse af den relative overskudsbefolkning inddrages i overvejelserne.

Denne type kriseteori, som fokuserer på den »absolutte overproduktion af kapital«, er, som den bliver dannet i »Kapitalen« for første gang, imidlertid ikke komplet hvad angår overakkumulationens fulde betydning og logiske nødvendighed. Svarende til dens ufuldstændighed fastholdes også overproduktionsteorien i »Kapitalen«. Denne type kriseteori er en udvidelse af Marx's forsøg i »Grundrids« og »Theorien« på, som vi har set, at udvikle kriseteorien af Sismondis og Malthus's anti-klassiske skole, idet han udefra kritiserer den klassiske skoles begrænsninger. Den kan betragtes som en anti-klassisk rest i kriseteorien i »Kapitalen«. Den synes at forveksle mellemliggende faktorer eller resultater af krisen med årsagerne. Den har fundamentale vanskeligheder med at bevise den

15. I »Den marxistiske teori om kriser, kapital og staten« (Bulletin of the CSE, vinteren 1972, udkommet 1974 på Modtryk) bruger David Yaffe ikke denne teori korrekt. Han sætter ikke den »absolutte overakkumulation af kapital« i forhold til den arbejdende befolknings beskæftigelsesniveau hvilket her er centralt for Marx's synsvinkel. Selvom jeg er enig med hans kritik af overproduktionskriseteorien, er jeg bange for at hans positive forklaring vil tilsløre Marx's teoretiske fremskridt med overakkumulationsteorien fra »Grundrids« til »Kapitalen«. Yaffes og M. Cogoy's forsøg (i »Profitratens fald og akkumulationsteorien« i Bulletin of the CSE, vinteren 1973, udkommet i Politiske Arbejdstekster nr. 3-4 april 1974) på at udlede de cykliske krisers begreb direkte fra loven om profitratens faldende tendens synes stadig kun at vise kapitalakkumulationens abstrakte behov for og ikke den logiske nødvendighed af cykliske kriser.

generelle overproduktions cykliske natur og logiske nødvendighed, særlig i forhold til værdilovens funktion, på basis af hvilken kapitalen kan udligne den vedvarende uligevægt mellem udbud og efterspørgsel af forskellige varer, så længe den konkurrencemæssige kapitalakkumulation fortsætter som helhed.

Den egentlige svaghed ved overproduktionsteorien hidrører fra dens grundlæggende indfaldsvinkel, hvor den søger kapitalens vanskeligheder ikke indenfor produktionsprocessen, men derimod i cirkulationsprocessen, som er uden for (eller står i et formidlet forhold til) produktionsprocessen. I modsætning hertil viser overakkumulationsteorien hvordan »Den *egentlige skranke* for den kapitalistiske produktion er *kapitalen selv*,« (K. III, s. 260 p. 329) idet den bevæger sig gennem såvel produktions- som cirkulationsprocesser. Marx's forsøg på at klargøre den logiske nødvendighed af cykliske kriser skal således videreføres ved en udvikling af den sidste og ikke den første type kriseteori.

Overakkumulationsteorien i »Kapitalen« er imidlertid ufuldendt på adskillige punkter.

Som vi har omtalt behandler »Kapitalen« i modsætning til »Theorien« forandringer i opsigningen af og forskydninger i den relative overskudsbefolkning i teorien om den kapitalistiske befolkningslov. Marx beskæftiger sig nu ikke længere udelukkende med dannelsen af den relative overbefolkning. For eksempel behandler han »den voksende efterspørgsel efter arbejdskraft ved akkumulation, når kapitalens sammensætning er uforandret«, i første del af kapitel 23 »den generelle lov for den kapitalistiske akkumulation«. Han klargør imidlertid ikke helt den teoretiske nødvendighed og betydning af denne del. Og han fortsætter med at understrege den »progressiv(e) produktion af en relativ overbefolkning eller industriel reservearmé«, som ledsager den »relativ(e) aftagen af den variable kapitalandel, samtidig med at akkumulationen og den koncentration, der ledsager den, går videre«, som 'den generelle lov for den kapitalistiske akkumulation' efter del 2 af det samme kapitel, temmelig uafhængigt af diskussionen i første del. Følgelig beskrives den kapitalistiske befolkningslov stadig med for stor vægt på den fremadskridende dannelse af en overskudsbefolkning.

Det er muligt, at Marx var stærkt påvirket af eksistensen af forskellige former for massive reservearméer i det engelske samfund på hans tid, når han nævner dem for at illustrere sin teori om den relative overbefolkning. Denne analyse af reservearméns konkrete former er således meget vigtig i forbindelse med den konkrete analyse af den engelske kapitalisme på dette tidspunkt, men det bør også bemærkes at disse konkrete former for reservearmé ikke kun indbefatter den relative overbefolkning, som produceres af selve den kapitalistiske produktion, men også den overskudsbefolkning, som stammer fra opløsningen af de små vareproducenter og småbønderne. Hvis vi, som professor Uno foreslår, opererer med systematiske forskningsniveauer som principielle bestemmelser, fase-teori og analyse, skal vi ikke inddrage den sidste del af overskudsbefolkningen, når vi belyser de grundlæggende principper. For at blotlægge de grundlæggende

principper i den kapitalistiske økonomi, må vi koncentrere os helt om den kapitalistiske produktions bevægelseslove, uden direkte at henvise til deres konkrete relationer til ikke-kapitalistiske producenter.

Desuden forekommer det teoretisk ukorrekt ikke at overveje den faste kapitalers specifikke skranker i forbindelse med behandlingen af produktionsmetodens udviklingsproces under den kapitalistiske akkumulation og dens indvirkning på arbejderklassen. I denne sammenhæng skulle teorien om kapitalakkumulationen ikke have været placeret i slutningen af bind I, men efter »Kapitalens omslag« i bind II, og have dannet en teoretisk del af kapitalens reproduktion sammen med teorien om reproduktionsskemaerne. Under normale omstændigheder har kapitalisterne allerede fast kapital i deres produktionsproces, som de anvender som en del af den profitskabende kapital. Og de forvandler merværdi til kapital, succesivt og privat og derfor i et lille og spredt omfang på basis af det allerede eksisterende produktionsudstyr.¹⁷ Kapitalakkumulationen foregår normalt under disse betingelser som en udvidelse af kapital i stedet for en intensivering af kapital på basis af allerede eksisterende produktionsmetoder. Forsøg på at opnå ekstramerværdi ved at indoptage mere fremskredne produktionsmetoder er snævert afgrænsede og foregår kun delvis i en sådan proces. I en prosperitetsperiode er det således usandsynligt at kapitalen vil stræbe efter at producere relativ merværdi og at skabe en relativ overbefolkning ved at kassere og erstatte den eksisterende faste kapital med en anden.¹⁸

16. Professor Kouzo Uno har forsøgt at rense Marx's kriseteori i denne retning i hans »Principle of Political Economy« (2 bind 1950, 52) og i »Crisis Theory« (1953). Dette forsøg er blevet understøttet af hans efterfølgeres arbejde, her i blandt min »Credit and Crisis« (1973), hvoraf en del er refereret her. (Disse titler foreligger dog så vidt vides kun på japansk. O.A.).
17. Selvom aktiekapitalformen gjorde det muligt at samle profitter og ledige fonds til nye stortiliede investeringer, havde de vigtigste dele af den industrielle kapital ikke antaget denne form før efter slutningen af det 19. århundrede, hvor de cykliske krisers typiske faser allerede havde forandret sig og efterlod en dødvægt af vedvarende overskudskapital i industrierne. De monopolistiske aktieselskaber blev dannet for at delvist at undgå dette vedvarende problem med overskudskapital. Aktiekapitalens funktion og dens kapitalistiske begrænsninger kan imidlertid ikke indgå i overvejelserne her, hvor de cykliske krisers væsen behandles på den empiriske basis af kapitalismen på Marx's tid.
18. Særlig i prosperitetsprocessen, hvor kapitalerne kan fortsætte med at vokse værdimæssigt, idet de anvender det eksisterende produktionsudstyr, kan grundlæggende forbedringer af produktionsmetoderne kun vanskeligt realiseres på grund af visse skranker, der i detaljer er som følgende: (I) hvis dette udstyr endnu ikke er ufuldstændig værdiforringet, bliver omkostningerne ved at opgive den tilbageblevne kapitalværdi en byrde, når det skal fornyes, (II) selv efter værdiforringelsen »er maskineriet yderst værdifuldt for kapitalen når dets værdi = 0« (Grundrids, s. 652) og således ikke fuldt udrangeret så længe som det fungerer fysisk, (III) profitterne har en tendens til at blive lagt til kapitalen så hurtigt så muligt frem for at blive oplagret længe nok til at opbygge nye udstyrssystemer eller nye fabrikker. Under nedgangsfasen, hvor det eksisterende udstyr ikke fuldt ud kan fungere som kapital og opnå merværdi, bliver udstyret i modsætning til før udskiftet, og kapitalerne tvinges til at søge at udskifte produktionsmetoderne fuldstændigt ved at kassere og genopbygge de faste kapitaler, for at overvinde kapitalakkumulationens vanskeligheder.

Marx siger også, når han fremstiller »den absolutte overproduktion af kapital«, at en udvidelse af den relative merarbejdstid »... ville... være ugørligt i en situation som denne, hvor efterspørgslen efter arbejdskraft er så stærk, og der altså er tendens til lønstigning« (K. III, s. 262, p. 331). Hvis vi igen rent principielt betragter kapitalens akkumulationsproces i forhold til den eksisterende faste kapital, vil den voksende efterspørgsel efter arbejdskraft, som følger med akkumulation under uændret kapitalsammensætning ikke fremtræde som en tilfældig, men som en nødvendig proces, som er fremherskende i prosperitetsperioder. »Et dybt og pludseligt fald i den almindelige profitrate« forårsaget af lønstigninger ville ikke længere være en ren logisk slutning »under de her forudsatte ekstreme forudsætninger«, men blive et nødvendigt logisk resultat af kapitalakkumulationen i prosperitetsperioden.¹⁹ Den kapitalistiske produktions fundamentale svaghed - at den er tvunget til at behandle arbejdskraften som en vare uden at være i stand til at producere den som en vare - bliver her afgørende for kapitalakkumulationen.

Men hvorfor kan overakkumuleret kapital ikke delvis forblive »ubrugt« uden at forårsage dybe kriser? Eller hvorfor kan kapitalen ikke nedsætte akkumulationshastigheden, når profitraten falder, og på den måde forvandle prosperitet til stagnation uden en drastisk krise? Disse problemer mangler en løsning selv efter at vi har vist den logiske nødvendighed af, at der indtræffer overakkumulation af kapital. For at løse disse problemer er det væsentligt at forstå, hvordan konkurrencen på varemarkedet og kreditsystemet fungerer blandt kapitalerne. Her er Marx' bidrag til dette problem, del V af bind III i »Kapitalen«, absolut væsentlig, selvom det, undtagen i den japanske Uno-skole, sjældent er blevet behandlet som en uundværlig del af den Marxske kriseteori.

Vi vil ikke benægte, at den teoretiske systematisering af kreditmekanismerne, som Marx for første gang forsøgte at foretage i bind III af »Kapitalen«, langt fra er fuldstændig. Kreditteorien, indbefattet teorien om den industrielle cyklus, er helt klart den mest ufærdige del i alle »Kapitalens« bind. Særlig er kreditsystemet endnu ikke helt abstrakt bestemt som en indre mekanisme i kapitalistisk produktion. Marx erkender, at kreditsystemet er dannet for at udnytte ubeskæftiget kapital eller for at forkorte den uproduktive cirkulationsperiode i kapitalens omslag, som vi har set i »Grundrids«, og som vi også kan se i bind II af »Kapitalen«. Når han betragter bankkreditens funktionen,

19. I den virkelige proces med cykliske kriser i midten af det 19. århundrede plejede prisstigninger på landbrugsprodukter, som f.eks. bomuld, uld etc. sammen med stigende lønninger i slutningen af prosperiteten at skabe vanskeligheder for den engelske industrikapitals akkumulation. Den engelske industrikapital plejede i virkeligheden at overakkumulere, ikke kun i forhold til den arbejdende befolkning, men også til det uelastiske udbud af landbrugsmæssige råmaterialer, som ikke blev produceret indenfor dens egen produktionsproces. På de principielle bestemmelsesområde, hvor alle produktionsfaktorerne undtagen arbejdskraften forudsættes at være produceret af kapital, må en sådan konkret skranke for den engelske industrikapital bortabstraheres og betragtes som en overakkumulation af kapital udelukkende i forhold til den arbejdende befolkning.

lægger han imidlertid i virkeligheden vægt på »pengekaptalister« og andre indskydere udover industri- eller handelskaptalisterne. Selvom der under den reale kapitalisme virkelig findes forskellige former for indskydere som f.eks. rene pengekaptalister, burde kreditsystemets princip have abstraheret fra disse udvendige faktorer, for at kunne klargøre kreditsystemets væsentlige funktion, som er at lette igangsættelsen af ubeskæftigede elementer af kapitaler, som nødvendigvis opstår i kapitalernes omslag. Thi pengemarkedets regelmæssige bevægelser gennem de industrielle cykler er faktisk væsentligst bestemt af bevægelserne i den gensidige udnyttelse af disse ubeskæftigede kapitaldele.

Vi må her bemærke, at Marx' tilbøjelighed til at lægge vægt på »pengekaptalisterne« i kreditteorien ikke kun stammer det utilstrækkelige teoretiske abstraktionsniveau, men også fra den formelle teori om den rentebærende kapital, som udgår fra renteteorien indenfor rammerne af »kapital i almenhed« i »Grundrids«. ²⁰ Kreditsystemets principper burde betragtes som en helt indre mekanisme i den kapitalistiske produktionsmåde og ikke være baseret på udenforstående pengeudlånere eller »pengekaptalister«, som i modsætning til industrielle kapitalister eller handelskaptalister ikke har en væsentlig funktion i den kapitalistiske produktions bevægelser. Derfor bør den kommercielle kredit som »de i reproduktionen beskæftigede kapitalister giver hinanden« i form af veksler behandles som »kreditsystemets basis«. (K. III, s. 496, p. 630). På denne basis ydes bankkreditte således i form af diskontering af veksler fra industri- og handelskaptalister, alt afhængig af den fond, som udgøres af disse kapitalisters indskud og tilbagebetalingen af de forfaldne veksler. ²¹ Bankernes evne til elastisk at udvide kreditten ved at udstede pengesedler

20. Renteteorien, med udgangspunkt i »pengekaptalisterne«, synes at stamme fra den klassiske skoles renteteori, f.eks. A. Smith eller D. Ricardo, som hovedsagelig betragtede renten som et økonomisk grundlag for den »pengebesiddende klasse«, og som næsten manglede en teori om kreditsystemet.

21. Her må vi tage den væsentlige struktur i det engelske pengemarked i midten af det 19. århundrede som grundlag for den teoretiske abstraktion, ligesom vi burde tage de typiske cykliske kriser i denne periode som grundlag for abstraktionen af kriseteoriens principper. Kapitalmarkedet, indbefattet aktiekapitalens funktion, kan stadig ikke medreflekteres her (se også note 17). Kreditsystemets funktion er således begrænset til den kortsigtede mobilisering af cirkulerende kapitaler, og har ikke noget direkte at gøre med de langsigtede investeringer af fast kapital.

Selvom jeg mener at et sådant kreditbegreb er væsentligt for at afklare Marx's kriseteori, mener jeg slet ikke, at en sådan konkret situation i kreditsystemet er årsagen til de kapitalistiske kriser. Overakkumulationsteorien viser klart, at krisens nødvendighed stammer fra kapitalens fundamentale vanskelighed med at behandle den menneskelige arbejdskraft som en vare. Skrankerne for udviklingen af produktiviteten, som skyldes den eksisterende faste kapital udgør også en vigtig mellemliggende faktor. Vi må imidlertid lægge mærke til, at overakkumulationen af kapital i stadig mindre grad indtræffer på en regelmæssig periodisk måde, men bliver en vedvarende vanskelighed for kapitalismen i den imperialistiske fase, hvor det finansielle system også er forandret, så det svarer til de grundlæggende forandringer i kapitalakkumulationen. Derfor er det vigtigt at danne et begreb for kreditsystemet, baseret på et empirisk grundlag fra Marx's tid, ikke kun fordi dette tjener til at rense Marx's egen kredit- og kriseteori, men også fordi kreditsystemets funktion i forhold til de regelmæssige og cykliske kriser ikke kan klargøres principielt på noget andet empirisk grundlag.

eller bankveksler reguleres i sidste instans af fondene fra de kapitalister, som er beskæftigede i reproduktionen.

Som Marx påpeger: »Når man betragter den omslagscyklus, hvori den moderne industri bevæger sig ... så vil man finde, at lav rente oftest svarer til tider med højkonjunktur eller ekstraprofit, stigende rente til tiden mellem højkonjunktur og omslaget derfra, men maksimum af rente, lige til ågerrente, svarer til krisen«. (K. III, s. 372, p. 469).

I prosperitetsperioden sikrer »tilbagestrømningernes lethed og regelmæssighed i forbindelse med en udvidet kommerciel kredit ... udbuddet af lånekapital, trods den stigende efterspørgsel og forhindrer renteniveauet i at stige.« Dette er den eneste periode i den industrielle cyklus hvor »relativ rigeligt med kapital, der kan lånes, falder sammen med virkelig udvidelse af industrikapitalen«. (K. III, s. 505, p. 642). Denne situation forandres i slutningen af en prosperitetsperiode, når overakkumulationen af kapital ifølge overakkumulationsteorien indtræffer.

I sammenhæng med overakkumulationsteorien fremhæver Marx nu de bemærkelsesværdige, indre sammenhængende forandringer i løn, profit og rente på følgende måde:

»Det kan øge efterspørgslen efter arbejdskraft, at udbytningen af arbejdet foregår under særlig gunstige omstændigheder, men den stigende efterspørgsel efter arbejdskraft, og således efter variabel kapital, forøger i og for sig ikke profitten, men indskrænker den pro tanto. Men efterspørgslen efter variabel kapital kan dog hermed tiltage, altså også efterspørgslen efter pengekapital, og dette kan forhøje rentefoden. Markedsprisen for arbejdskraft stiger så over sit gennemsnit, der bliver beskæftiget flere end det gennemsnitlige antal arbejdere, og samtidig stiger rentefoden, fordi efterspørgselen efter pengekapital under disse omstændigheder stiger... Hvis arbejdslønnen af en eller anden grund steg under ellers ugunstige konjunkturer, så ville stigningen i arbejds løn sænke profittaten, men hæve rentefoden i samme grad som den øgede efterspørgslen efter pengekapital«. (K. III, s. 529, p. 673-74).

Den stigende efterspørgsel efter pengekapital overfor en profittate, der falder som følge af en stigning i lønnen, bliver et uundgåeligt resultat af kapitalakkumulationsprocessen, når overakkumulationsteorien er udvidet korrekt, som vi har set. Hvis de industrielle kapitalister og handelskapitalisterne imidlertid fortsætter med at sælge deres varer som før, og betale deres forfaldne vekslers, danner de således disponible fonds, som igen anvendes af bankerne, og der forbliver hermed et spillerum for bankerne til at udvide deres kredit for at imødekomme den stigende efterspørgsel efter pengekapital. Desuden er det også muligt at kapitalisterne reducerer deres investeringer på grund af den formindskede nettoprofit uden at der opstår et alvorligt sammenbrud i kredittæden. For at kunne bevise den teoretiske nødvendighed af de dybe kriser, synes yderligere konkretisering således at være nødvendig.²²

Marx understreger adskillige steder, hvordan spekulationer i forbindelse

22. Selvom jeg fuldstændig stoler på Professor Kouzo Unos kriseteori, er jeg på dette punkt ikke enig i hans tilbøjelighed til at udelade handelskapitalens og spekulationens rolle i forbindelse med krisens væsen.

med anvendelsen af kreditten får renten til at stige. »En høj rentesats... kan betales - og dette er f.eks. tilfældet i spekulationstider - ikke med profitten, men med selve den lånte fremmede kapital, og dette kan fortsætte et stykke tid.« (K. III, s. 529, p. 673). »Men tilførslen af en artikel kan også falde til under gennemsnittet som f.eks. i forbindelse med misvækst i korn, bomuld etc., og efterspørgslen efter lånekapital vokse, fordi der blive spekuleret i, at prisen vil stige endnu højere, og det nærmeste middel til at få den til at stige består i midlertidigt at unddrage markedet en del af tilførslen. Men for at betale de købte varer uden at sælge dem, bliver der skaffet penge gennem det kommercielle 'vekselvæsen' - I dette tilfælde vokser efterspørgslen efter lånekapital, og rentefoden kan stige som følge af dette forsøg på kunstigt at forhindre varetilførslen til markedet. Den højere rentefod er så udtryk for en kunstig formindskelse af tilførslen af varekapital.« (K. III, s. 530, p. 675).

Marx gør det ikke klart, hvorfor sådanne spekulationer bliver så aktive og vidt udbredte særlig i slutningen af prosperitetsperioder. Han forsøger heller ikke at klargøre forholdet mellem overproduktion af kapital og fremkomsten af massiv spekulation. Det er imidlertid ikke særlig vanskeligt at finde ud af det logisk nødvendige forhold. Når lønnen stiger på grund af overakkumuleringen af kapital, presser det ikke kun den almene profitrate, men påvirker nødvendigvis også markedspriserne på varerne på to måder. *For det første* må priserne på de varer, som er produceret af sektorer, der har en lav organisk sammensætning af kapitalen (dvs. arbejdsintensive sektorer) stige kontinuerligt så længe som lønudgifterne vokser under udligningen af profitraten, som Marx påpeger i kapitel XI af bind III i »Kapitalen«. *For det andet* kan stigningen i efterspørgslen efter konsumtionsmidler i takt med de stigende lønninger forårsage prisstigninger på konsumvarer eller varer, som anvendes til produktionen af dem, hvis forsyningen af disse varer ikke kan tilpasses umiddelbart, hvilket ofte er tilfældet med landbrugsprodukter.

I modsætning til midten af prosperitetsperioden, hvor markedspriserne udelukkende svinger indenfor snævre grænser omkring de stabile produktionspriser på baggrund af et stabilt lønniveau, og hvor kapitalens udvidede akkumulering fortsætter på basis af en relativ overskudsbefolkning, stiger markedspriserne på nogle varer således nødvendigvis i slutningen af prosperiteten på grund af overakkumuleringen af kapital. Derfor fortsætter med logisk nødvendighed en usædvanlig oplagring af disse varer hos industrielle kapitaler og særligt hos nogle handelskapitaler, som fuldt ud udnytter kreditsystemets elasticitet.

Kreditsystemets elasticitet indsnævres imidlertid, når det benyttes til sådanne massive spekulationer. Flere og flere handelsveksler udstedes og bringes til bankerne for at blive diskonteret. Vekslernes løbetid forlænges og tilbagebetalinger bliver forsinkede eller finder kun sted ved hjælp af ny låntagning. Sammen med den stigende efterspørgsel efter pengekapital til at imødekomme yderligere lønudbetalinger, strammer en sådan spekulativ efterspørgsel efter

pengekapital altid pengemarkedet gennem en relativ formindskelse af reserverfondene i banker, hvilket resulterer i en stigende rente. Drænet af guldreserver i pengemarkedets centralbank demonstrerer på det kritiske punkt i prosperitetens sidste faser slående denne tendens i kreditsystemet.

Overproduktionen af kapital forårsager således nødvendigvis tredobbelte indbyrdes afhængige vanskeligheder for kapitalen: Stigningen i lønningerne, profittens fald og stigning i renten. Vanskelighederne med overproduktionen af kapital i forhold til den arbejdende befolkning får et afgørende udtryk i manglen på pengekapital til udlån. Handels- og industrikapitalisternes nettoprofit bliver drastisk beskåret af stigningen i såvel arbejds løn som rente. Kreditstramningen er i særlig høj grad skæbnesvanger for de spekulative oplagring, når der yderligere kommer en generel nedgang i de egentlige nettoprofitinvesteringer. Det bliver hurtigt ikke kun vanskeligt, men ligefrem tabbringende at opretholde spekulationslagrene og betale de stigende renteomkostninger under disse forhold.

Det bliver nødvendigt at sælge med tab for at betale forfaldne vekslers. Spekulationernes sammenbrud markerer det øjeblik, hvor prosperiteten vender og bliver til en dyb krise. Konflikten mellem de modsatte bevægelser i den almindelige profitrate og i renten forårsager således kreditsystemets sammenbrud, og vanskelighederne skærpes af den ulige udvikling og sammenbrud i de massive spekulationer, hvilket også er et nødvendigt resultat af overakkumuleringen.

En cyklisk krises begyndelse indvarsles sædvanligvis med at spekulationerne hos handelskapitaler, som er beskæftigede med den store engroshandel bryder sammen. Dette sker, fordi den spekulative oplagring, der benytter sig af kreditten, i slutningen af prosperiteten er udviklet mest intensivt og i størst omfang her, og som derfor rammes af kreditstramningen og den stigende rente som af et alvorligt chock. Og sammenbruddet i disse handelskapitalers spekulationer giver altid både varemarkedet og pengemarkedet et alvorligt chock.

Marx fremhæver også denne begyndelse til krisen, idet han siger at »det ikke er i detailhandelen, som har med det umiddelbare forbrug at gøre, at kriserne først viser sig og bryder ud, men i engroshandelens og bankernes sfærer, som stiller samfundets pengekapital til rådighed for den«. (K. III, s. 316, p. 398). På samme tidspunkt vil såvel handelskapitalernes som industrikapitalernes mere eller mindre spekulativt ophedede handel blive uholdbar og begynde at bryde sammen på baggrund af overakkumuleringen. Sammenbruddet i den spekulative lagerophobning vil forårsage et dybt fald i markedspriserne på de varer, hvor priserne er blevet opretholdt eller endda sat i vejret gennem spekulationer. Grundlaget for kreditforholdene, som er blevet opretholdt og udvidet under forudsætning af markedspriser på et bestemt niveau, bliver nu ødelagt. Der indtræf-

fer en kædereaktion af insolvens. Alle kapitaler og banker begrænser ny kreditgivning på det strengeste for at sikre deres egne betalingsreserver på trods af en stor stigning i efterspørgslen efter pengekapital til betaling af gammel gæld.

Renten når således sin maksimale højde igen, så snart den nye krise sætter ind, »Kreditte hører pludselig op, betalingerne stopper, reproduktionsprocessen lammes og der... opstår en omtrent absolut mangel på lånekapital og overflod af ubeskæftiget industrikapital«. (K. III, s. 505, p. 642). Varemarkedets sammenbrud og et generelt besvær med at sælge indtræffer i forbindelse med kreditens indskrænkning og sammenbrud. Dette sammenbrud forstyrrer og indskrænker produktionen i hele brancher, for »reproduktionsprocessens hele sammenhæng beror på kredit« i den kapitalistiske produktionsmåde. (K. III, s. 506, p. 644). På samme måde som Marx beskriver resultatet af den »absolutte overproduktion af kapital«, vil »standsningen og forstyrrelsen afbryde kæden af betalingsforpligtelser til bestemte terminer på hundrede steder. Forvirringen øges yderligere ved, at kreditsystemet, som udvikler sig samtidig med kapitalen, dermed bryder sammen. Alt dette fører således til heftige, akutte kriser, pludselige voldsomme værdiforringelser og virkelig stagnation og forstyrrelse af reproduktionsprocessen og dermed til en virkelig nedgang i produktionen.« (K. III, s. 265, p. 334-335).

Ansættelse af arbejdere må også reduceres stærkt med en sådan nedgang i produktionen, som skyldes kreditsystemets sammenbrud. Et stort antal arbejdere tvinges til at gå arbejdsløse. En kraftig lønnedgang indtræffer som en reaktion på lønstigningerne i slutningen af prosperiteten. Arbejdernes konsumefterspørgsel formindskes ekstremt. Dette fuldender kæden af vanskeligheder med at sælge kapitalernes varer. Den samtidige forekomst af overflod af ubeskæftiget industriel kapital og en arbejdsløs »overskuds«arbejderbefolkning bliver uundgåelig på grund af mellemkomsten af en absolut mangel på lånekapital. Kapitalværdierne i form af krediddokumenter, varer og produktionens fysiske elementer destrueres. Dette viser i princippet klart, at den kapitalistiske produktionsmådes bevægelser, som sigter mod en forøgelse af kapitalen, indeholder en modsigelse mellem dens produktionsforhold og dens voksende produktivkræfter.

Det må imidlertid også bemærkes, at den kapitalistiske produktionsmåde ikke forsvinder blot på grund af en økonomisk krise. Principielt går krisefasen nødvendigvis over i en depression. Den anarkiske og ulige destruktion af kapitalerne giver nogle kapitaler mulighed for at bevare en del af deres værdi. Den kapitalistiske reproduktion genoptages af sådanne kapitaler. Men det er ikke let for kapitalen at komme ud af depressionen, for den anarkiske og ulige destruktion af kapitaler under krisen har forårsaget et forvredet forhold mellem produktionsbrancherne. En umiddelbar tilpasning af dette forhold er vanskelig på grund af den eksisterende faste kapitalers immobilitet. Kreditsystemet er i princippet dannet for at lette de cirkulerende kapitalers indbyrdes bevægelser og er uanvendelig til at mobilisere værdien af den faste kapital, som eksisterer

i produktionsprocesserne. På trods af at lånekapitalen nu bliver rigelig og derved afspejler »indskrænkning og lammelse af den industrielle kapital« (K. III, s. 502, p. 638), kan den alligevel ikke spille en positiv rolle ved fjernel- sen af depressionens fundamentale vanskeligheder. Overfloden af ubeskæftiget industriel kapital, ubrugt lånekapital og ubeskæftiget arbejderbefolkning, eller lave profitrater, renter og lønninger, eksisterer sammen, ude af stand til at lade sig sammenføje i denne periode.

Igennem denne depressionsperiode vil »prisfaldet og konkurrencekampen ... på den anden side (imidlertid) anspore hver enkelt kapitalist til at bringe den individuelle værdi af hans totalprodukt ned under dets generelle værdi ved anvendelse af nye maskiner, nye og bedre arbejdsmetoder, nye kombinationer« (K. III, s. 265, p. 335). Endvidere er de eksisterende faste kapitaler i modsætning til i prosperitetsperioden, generelt ikke længere profitable, og de tvinges således til at falde i værdi for at blive fornyede så hurtigt som muligt. Når de fleste kapitaler i de vigtigste brancher værdiformindsker en stor del af værdien af deres faste kapital og samler deres egen pengekapital i tilstrækkelig høj grad til at investere i nyt udstyr, optager de de nye produktionsmetoder gennem en fornyelse af den faste kapital. Disse fornyelser af den faste kapital sker via konkurrencen og derfor på samme tid i slutningen af depressionen.

Kapitaler, som det lykkes at optage nye produktionsmetoder, bliver i stand til aktivt at genoptage akkumuleringen selv under de reducerede markedspriser. Samtidig er proportionaliteten blandt brancherne grundlæggende genoprettet igennem fornyelsesprocessen af den faste kapital, fordi kapitalerne under denne proces frit kan bevæge sig og investere hele deres værdi i de mest håbefulde brancher. Et forvredet forhold mellem produktionens brancher blive således restitueret svarende til de nye produktionsforhold.

Ikke kun disse forhold mellem kapitalerne, men også det produktive forhold mellem kapital og lønarbejde bliver fornyet. På den ene side formindskes arbejds- kraftens værdi på grund af de forbedrede produktionsmetoder, og merværdiraten stiger for at udvide kapitalens akkumulationsbasis. På den anden side stiger kapitalens organiske sammensætning for at skabe den relative overskudsbefolkning, som udgør den grundlæggende betingelse for kapitalen kan nå et værdimæssigt højere akkumulationsniveau end i den forudgående prosperitetsperiode. At en stige- nde sammensætning af kapitalen, som skaber en relativ overskudsbefolkning er nødvendig og sættes igennem via depressionen, hvor arbejderbefolkningen allerede siden krisen har været overflødig i forhold til kapitalen, viser klart den kapitalistiske udvikling af produktionsmetodernes historiske og fremmedgjorte karakter.

Så snart forholdet mellem kapitalerne og forholdet mellem kapital og løn- arbejde er blevet fuldt ud reorganiseret, så det svarer til de nye værdirelationer på basis af det nye produktivkraftsniveau, genoptager kapitalerne en blom- strende udvidelse af produktionen med en genoprettet profitrater. Varehandelen

kan nu udvides glidende, og kreditsystemet, som underletter denne handel, begynder nu igen at udvides elastisk, som det er karakteristisk for prosperitetsperioden.

Således starter den industrielle cyklus, som består af tre faser: prosperitet, krise og depression, forfra. Hver fase udgør årsagen til den efterfølgende fase, »og den samme onde cirkel (vil) atter blive gennemløbet, med udvidede produktionsbetingelser, med et udvidet marked og med større produktivitet.« (K. III, s. 265, p. 336) »Det forholder sig sådan med denne industrielle cyklus, at når den første impuls er givet, må det samme kredsløb periodisk reproducere sig selv«. (K. III, s. 506, p. 643). Den faste kapital »livs-cyklus« i de væsentligste industrigrene, »udgør en materiel basis for de periodiske kriser« (K. III, s. 185); den er især af afgørende betydning for den industrielle cyklus varighed, fordi den samtidige fornyelse af den faste kapital i de vigtigste brancher udgør udgangspunktet for enhver ny prosperitetsfase, som vi har set.

Den kapitalistiske produktionsmådes indre modsigelser, som stammer fra den alvorlige vanskelighed med at behandle den menneskelige arbejdskraft som en vare, og som bryder ud i periodiske kriser gennem konkurrencen og kreditten blandt kapitaler, får en faktisk løsning i den industrielle cyklus' forløb. Ikke desto mindre kan de overhovedet ikke løses grundlæggende i dette forløb, og må således fremtræde gentagne gange i disse cykler. De cykliske kriser afslører ikke kun modsigelserne i kapitalens bevægelser, men udgør også en nødvendig del af de konkrete mekanismer i den kapitalistiske udvikling. Tilførslen af varen arbejdskraft, som er den grundlæggende forudsætning for kapitalens akkumulation, sikres principielt gennem den kapitalistiske befolkningslovs konkrete udvikling i form af den industrielle cyklus.

De industrielle cykler indbefattet periodiske kriser, udgør samtidig den konkrete mekanisme, der tilpasser værdiforholdet mellem kapital og lønarbejde og blandt forskellige vareprodukter, til udviklingen af produktivkræfterne. Reguleringen af vareværdierne, så de svarer til den mængde arbejde, som samfundsmæssigt er nødvendig til at reproducere dem, sammen med en nyfordeling af det samfundsmæssige arbejde, som er nødvendigt til at opretholde reproduktionen af varerne, sættes faktisk igennem i løbet af den industrielle cyklus. Den industrielle cyklus udgør således den indre mekanisme, som sætter værdiloven igennem som kapitalens bevægelseslov.

Derfor må den systematiske udvikling af værditeorien i »Kapitalen« indbefatte en kriseteori, og denne kriseteori bør på sin side konkret sammenfatte værdilovens konkrete mekanismer som kapitalens bevægelseslove. Derfor opsummerer kriseteorien i »Kapitalen« i virkeligheden også den fundamentale kritik af den klassiske skole, hvor nødvendigheden af en almen overproduktion eller krise blev betragtet som inkonsistent i forhold til denne skoles værdilov.

Trods ufuldstændighed er de væsentligste faktorer, som er nødvendige for at fuldende overakkumulationskriseteorien allerede til stede i »Kapitalen« i form af teorien om akkumulation, profit og kreditsystemet. Udover de konkrete historiske studier af kriserne, som hører hjemme på et andet og højere analyseniveau, som enten faseteori eller analyse af den nuværende kapitalisme, kan og bør Marx's kriseteori gøres færdig på principplanet. At undlade at røre ved de ufærdige dele af hans teori, i stedet for at forsøge at gøre dem færdige, er ikke at vise respekt for »Kapitalens« videnskabelige resultater. Det er især vigtigt at fuldende Marx's overakkumulationsteori sammen med hans kreditteori, ikke kun for at kunne overvinde de afgørende begrænsninger i både den klassiske og den anticlassiske teori, men også for at skabe et sikkert teoretisk grundlag for analysen af kapitalismens modsigelsesfulde bevægelser med dens skiftende faser af økonomiske og sociale kriser op gennem verdenshistorien og i vor tidsalder.

Oversat af Lotte Holm

DEN JYSKE HISTORIKER, nr. 6

Om studiet af førkapitalistiske samfundsforhold

Ud fra en præcisering og diskussion af betydningen af at studere førkapitalistiske og ikke-kapitalistiske samfundsforhold gennemgås en række aspekter af dette studium. Først diskuteres videnskabssteoretisk og videnskabshistorisk muligheden for at udforske førkapitalistiske samfundsforhold. Derefter opridses 3 hovedstrategier for dette studium, en teoretisk konstruktion ud fra arbejdsprocessen, ud fra ejendomsforholdene i snæver forstand og ud fra produktionsrelationerne i bredeste forstand. Til sidst analyseres to konkrete historiske situationer med henblik på at afklare mulighedsbetingelserne for en videnskabelig historisk analyse af prækapitalistiske samfundsforhold.

224 sider. Kr. 30,00.

Abonnement Nr. 5-8 incl.: Kr. 60,00.

Forlaget MODTRYK

Anholtsgade 4 8000 Aarhus C. Tlf. (06) 12 79 12, postgiro 5 21 64 78

KURASJES BOGUDGIVELSER:

Inger Bonnesen og Anne Thøger: Den kapitalistiske stat og dens funktioner. En bog om marxistisk statsteori.

176 sider; kr. 22,00.

Finn Hansson: Kapitalakkumulation, arbejderklasse og socialpolitik

95 sider; kr. 14,00.

Dieter Läßle: Staten og de almene produktionsbetingelser.

144 sider; kr. 17,00.

Introduktion til Kapitalens første bind.

224 sider; kr. 18,00.

Paul Mattick: Krise og arbejdsløshed.

120 sider; kr. 16,00.

Paul Mattick: Kriser og kriseteorier.

136 sider; kr. 17,00.

Dieter Otten: Kapitaludvikling og kvalifikationsudvikling.

200 sider; kr. 22,00.

Eugen Pasukanis: Almen retslære og marxisme.

124 sider; kr. 17,50.

Helmut Reichelt: Kapitalbegrebets logiske struktur hos Karl Marx.

284 sider; kr. 28,00.

Morten Thing: Ideologier og litteratur.

142 sider; kr. 17,00.

Bøgerne kan købes i bogcaféerne eller ved indsættelse af de anførte priser på giro: 7 16 60 44